

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.23>

ППКО Ю.В.

**СИСТЕМАТИЗАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ
ФІНАНСОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ****SYSTEMATIZATION OF SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL
COUNTERACTION TO FINANCIAL OFFENSES**

Стаття присвячена розкриттю сутності інституційної побудови системи суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, визначення перспективних напрямів розвитку чинного законодавства у цій сфері. Застосовано інституційний підхід до аналізу системи суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, що зумовило врахування наступності при формуванні цієї системи як в цілому так і стосовно її окремих елементів, якими виступають конкретні державні органи як учасники правовідносин щодо адміністративно-правової протидії. Наголошено, що генеза зазначеної системи дозволяє виявити тенденцію до оптимізації кількості суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, а у частині перерозподілу завдань і функцій – до акумулювання основних завдань і функцій у обмеженій кількості державних органів із одночасною трансформацією методів їх реалізації у бік обмеження засобів прямого впливу та розширення форм і методів контролю, аналітичної діяльності. На основі виділених ознак сформульовано визначення суб'єкта адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням як організаційного утворення або структурно відокремленого у межах організаційного утворення підрозділу, які наділені компетенцією державно-владного змісту, реалізація якої здійснюється у межах виконання визначених законодавством основних або супутніх завдань щодо виявлення та припинення порушень фінансової дисципліни, притягнення винних до адміністративної відповідальності, а також встановлення причин та умов вчинення протиправних дій у фінансовій сфері. Запропоновано виділення суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням за критерієм виконуваних адміністративно-правових функцій, зокрема щодо: контролю, нагляду і моніторингу; застосування адміністративних юрисдикційних повноважень; організації протидії, у тому числі – шляхом інформаційної взаємодії. Перспективною сферою подальших досліджень визначено окремі питання розмежування компетенції суб'єктів здійснення вказаних функцій.

Ключові слова: адміністративно-правова протидія, фінансовим правопорушенням, суб'єкт адміністративно-правової протидії, контроль, нагляд, моніторинг.

The article is devoted to the disclosure of the essence of the institutional construction of the system of subjects of administrative and legal counteraction to financial offenses, the determination of promising directions for the development of current legislation in this area. An institutional approach was applied to the analysis of the system of subjects of administrative-legal countermeasures against financial offenses, which led to the consideration of continuity in the formation of this system both as a whole and in relation to its individual elements, which are represented by specific state bodies as participants in legal relations regarding administrative-legal countermeasures. It is emphasized that the genesis of the specified system allows to reveal a tendency to optimize the number of subjects of administrative and legal countermeasures against financial offenses, and in terms of the redistribution of tasks and functions – to the accumulation of the main tasks

and functions in a limited number of state bodies with a simultaneous transformation of the methods of their implementation in the direction of limitation means of direct influence and expansion of forms and methods of control, analytical activity. On the basis of the highlighted features, the definition of the subject of administrative and legal countermeasures against a financial offense is formulated as an organizational entity or a structurally separated unit within the organizational entity, which is endowed with the competence of the state-authority content, the implementation of which is carried out within the framework of the implementation of the main or accompanying tasks defined by the legislation to identify and stopping violations of financial discipline, bringing the guilty to administrative responsibility, as well as establishing the reasons and conditions for committing illegal actions in the financial sphere. It is proposed to allocate the subjects of administrative and legal counteraction to financial offenses according to the criterion of performed administrative and legal functions, in particular regarding: control, supervision and monitoring; application of administrative jurisdictional powers; organization of countermeasures, including through informational interaction. Separate issues of delimiting the competence of subjects performing the specified functions have been identified as a promising field for further research.

Key words: *administrative and legal counteraction, financial offense, subject of administrative and legal counteraction, control, supervision, monitoring.*

Вступ. Виклики і загрози, які постали перед фінансово-економічною системою України та усього світу у зв'язку із повномасштабною агресією росії проти України, обумовлюють активізацію пошуку оптимальної структури протидії фінансовим правопорушенням з метою забезпечення оптимального функціонування фінансової системи нашої держави за існуючих умов воєнної, політичної, економічної, соціальної, демографічної ситуації у державі та геополітичної ситуації й пов'язаних із нею макро- й мікро-фінансових процесів. Оптимізація функціонування фінансової системи нашої держави означає, насамперед, мінімізацію дефіцитів бюджетів усіх рівнів, забезпечення їх наповнення та спроможності забезпечення бюджетного фінансування в умовах пріоритетності військових витрат, підтримки соціально вразливих верств населення та реалізації програм, спрямованих на безперерйне функціонування бізнесу, відновлення економіки.

Реалізація зазначених цілей функціонування фінансової системи покладається на її суб'єктів серед яких особливе місце посідають суб'єкти протидії фінансовим правопорушенням, які, будучи наділені компетенцією правоохоронного та правозахисного змісту, реалізують особливі, конкретні завдання і функції, спрямовані на недопущення фінансових правопорушень, їх припинення, застосування до винних заходів юридичної відповідальності та відшкодування спричиненої внаслідок вчинення делікту у фінансовій сфері шкоди.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Варто вказати на дослідження, присвячені дотичній проблематиці: адміністративно-правові засади протидії правопорушенням у фінансовій сфері (О.С. Заяць, 2017 р.) [1, с. 6], видова градація фінансових правопорушень у законодавстві України (Л.Г. Уртаєва, 2023) [2], адміністративно-правові засади здійснення фінансового моніторингу в Україні (М.С. Уткіна, 2024) [3, с. 13-14], окремі питання митних органів щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил [4, с. 395].

Постановка завдання. Метою статті є розкриття сутності інституційної побудови системи суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, визначення перспективних напрямів розвитку чинного законодавства у цій сфері.

Результати дослідження. Дослідження має здійснюватися, виходячи з таких підходів:

– по-перше, системного, який уможливило розгляд і аналіз правового статусу суб'єктів протидії фінансовим правопорушенням з позицій існування взаємозв'язків між ними, які існують і реалізуються з єдиною метою – протидіяти фінансовим правопорушенням. Вказана єдина мета досягається завдяки реалізації функцій і завдань, пов'язаних із: а) недопущенням фінансових правопорушень; б) їх припиненням; в) притягненням винних до юридичної відповідальності (насамперед, адміністративної); г) організацією відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення фінансового правопорушення (адміністративно-правовий аспект дослідження визначає обмеження питань відшкодування збитків організаційною діяльністю). Кожен з виділених елементів загальної мети функціонування системи суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням може бути реалізований одним або декількома суб'єктами протидії,

а також один суб'єкт протидії може реалізувати декілька елементів спільної мети протидії, або реалізація загальної мети протидії може здійснюватися одним суб'єктом;

– по-друге – системно-структурного підходу, що передбачає структурування системи суб'єктів протидії за територіальним масштабом діяльності – центральні, територіальні, між територіальні, місцеві, а також враховуючи організаційну побудову кожного суб'єкта і системи суб'єктів в цілому. Структурування системи суб'єктів протидії за обраним критерієм територіального масштабу діяльності ґрунтується на існуючих в теорії адміністративного права положеннях щодо такого ж критерію поділу органів виконавчої влади [5, с. 114];

– по-третє – системно-функціонального підходу, врахування якого дозволяє структурувати суб'єкти протидії за критерієм виконуваних функцій, якими вони наділені чинним законодавством.

Науковий аналіз суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням за переліченими підходами до розкриття сутності інституційної побудови їх системи дозволить встановити відповідність існуючої сукупності суб'єктів протидії ознакам системності, що уможливить, у свою чергу, виділення такої системи або сформулювати і обґрунтувати висновок про її фактичну відсутність. Використання терміну “інституційне” обумовлює виділення таких суб'єктів як організаційно і структурно відокремлених утворень.

Застосування інституційного підходу до аналізу системи суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням передбачає врахування наступності при формуванні цієї системи як в цілому так і стосовно її окремих елементів, якими виступають конкретні державні органи як учасники правовідносин щодо адміністративно-правової протидії. Генеза зазначеної системи дозволяє виявити тенденцію до оптимізації кількості суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, а у частині перерозподілу завдань і функцій – до акумулювання основних завдань і функцій у обмеженій кількості державних органів із одночасною трансформацією методів їх реалізації у бік обмеження засобів прямого впливу та розширення форм і методів контролю, аналітичної діяльності.

Зокрема, якщо дослідити трансформацію функцій прокуратури у зв'язку із судовою реформою, можна вказати про скасування функції загального нагляду та виділити функції представництва інтересів держави в судах (в тому числі – адміністративних при вирішенні публічно-правових спорів) (п.3 ч.1 ст.131-1 Конституції України [6]), а також здійснення нагляду «за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку» (п.2 ч.1 ст.131-1 Конституції України [6]). Однак має певна неузгодженість у функціональному призначенні прокуратури за Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру», Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні». Так, Законом України «Про прокуратуру» передбачено доповнення функцій прокуратури, зокрема, наглядом за додержанням застосування заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян [7, с. 900]. Крім того, повноваження Офісу Генерального прокурора доповнені правом надання доручень про проведення ревізій у разі «порушення підконтрольними установами законів України, перевірку додержання яких віднесено законом до компетенції органів державного фінансового контролю». Такі повноваження Офіс Генерального прокурора набув, відповідно п.5 ч.5 ст.11 Закону України “Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні” [8] у зв'язку із початком роботи Бюро економічної безпеки України (п.1 Розділу VI Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [9]).

Зазначаючи про системний підхід, застосування якого до дослідження суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням, здійснюється на засадах врахування змісту загальної категорії «система», який розкрито у теорії адміністративного права. Вказана категорія позначає «сукупність елементів, які перебувають у відносинах і зв'язках між собою і утворюють певну цілісність та єдність. Система утворюється у визначеному середовищі, у взаємодії з яким проявляє всі свої якості» [5, с. 68].

Сутність системного підходу розкривається з позицій загальнонаукової методологічної концепції, особливої стратегії наукового пізнання і практичної діяльності, яка орієнтує останніх на розгляд складних об'єктів як деяких систем. Методологічну основу системного підходу складають принципи: а) цілісності (згідно з яким досліджувані об'єкти виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле); б) примату цілого над його складовими частинами (ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі); в) ієрархічності (постулює субстанційну відносність розрізнення системи та її елементів, оскільки кожен елемент може виступати складним об'єктом і бути системою нижчого рівня в той час, як кожна

система – виступати елементом системи більш високого рівня, внаслідок чого предметна область теорії набуває вигляду деякої ієрархії систем); г) полісистемності (кожен складний об'єкт може розглядатися як деяка сукупність систем, вписаних одна в одну) [10, с. 584].

Застосування наукового підходу «від загального до конкретного» та врахування галузевої належності наукового дослідження визначає доцільність звернення до положень з теорії права щодо розкриття сутності категорії «суб'єкт права». Наукова думка представлена підходами, спираючись на які можливо виділити наступні риси (ознаки) суб'єкта права:

– є носієм прав і обов'язків, якими такий суб'єкт наділений чинним законодавством, що дозволяє брати участь у правовідносинах як їх носій [11, с. 229];

– такі юридичні права і обов'язки (потенційні або реальні [12, с. 753]) є конкретизованими за суб'єктами, носіями яких вони є (Т.О. Санжарук [13, с. 94]).

Отже, у наведених наукових підходах до розкриття сутності категорії «суб'єкт права» передбачено пріоритет компетенції (юридичних прав і обов'язків), якою чинне законодавство наділяє учасника суспільних відносин, що дозволяє такому суб'єкту набувати правовий статус і вступати у правовідносини як їх учасник.

Зазначений загальнотеоретичний підхід до визначення категорії «суб'єкт права» поглиблено у галузевих юридичних дослідженнях. Так, на думку О.В. Кузьменко, властивістю, іманентною суб'єкту права (незалежно від галузевої конкретизації статусу) є правосуб'єктність [14, с. 116].

Виділені риси суб'єкта у їх юридичному значенні кореспондуються із положеннями теорії адміністративного права щодо суттєвих ознак органу виконавчої влади як суб'єкта адміністративного права.

До найбільш суттєвих ознак відносять: 1) дія від імені та за дорученням держави, наявність певного правового статусу, є носієм державно-владних повноважень, які використовуються виключно з метою державно-управлінської діяльності; 2) основний зміст – здійснення державного управління; 3) визначення чинним законодавством створення, структури й порядку діяльності; 4) дія на усіх рівнях управління (вищому, центральному, регіональному) та утворення єдиної системи; 5) наділення оперативною самостійністю, що виражається у компетенції – предметах відання, правах, обов'язках, територіальних межах діяльності кожного окремого органу; 6) підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер діяльності; 7) наявність повноважень розпоряджатися з конкретних питань, приймати підзаконні нормативні акти, діяти юридично-владно із застосуванням різних правових засобів нормотворчого, виконавчого (розпорядчого) та юрисдикційного (правоохоронного) характеру; 8) наявність визначеного територіального масштабу діяльності; 9) мають внутрішню структуру, штат державних службовців, призначених за процедурами, передбаченими законодавством (за конкурсом), наявність розподілу повноважень; 10) офіційне найменування та повноваження щодо використання атрибутів із державною символікою; 11) джерело фінансування – державний бюджет [5, с.71-72].

Наведені загальні теоретичні положення щодо змісту інституційного та системного підходів, ознак суб'єкта права, органу виконавчої влади є основою формування підходу до виділення суб'єктів протидії фінансовим правопорушенням та аналізу доцільності визнання їх сукупності системою. Для вирішення такого наукового завдання слід спиратись на обґрунтовані положення щодо змісту протидії фінансовим правопорушенням у її адміністративно-правовому аспекті. Такий зміст розкривається у наступних напрямках протидії, які розглядаються комплексно:

- виявлення порушень фінансової дисципліни,
- припинення таких порушень,
- застосування заходів юридичної відповідальності,
- встановлення причин та умов вчинення протиправних дій у фінансовій сфері.

Проведений аналіз загальних теоретико-правових підходів щодо розкриття сутності і змісту ключових категорій дослідження дозволяє виділити наступні ознаки суб'єкта адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням:

– є організаційним утворенням або структурно відокремленим у межах організаційного утворення підрозділом, запровадження та діяльність яких об'єктивно обумовлена необхідністю реалізації державного завдання щодо протидії фінансовим правопорушенням;

– визначені чинним законодавством порядок створення, структура, напрямки й види діяльності, пов'язані із здійсненням адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням;

– наділені чинним законодавством правовим статусом, що визначає місце у системі державних органів, та компетенцією, реалізація якої спрямована на недопущення порушень

фінансової дисципліни шляхом здійснення адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням;

– компетенція, якою наділене організаційне утворення або структурно відокремлений підрозділ (їх посадові та службові особи), має державно-владний характер, урегульована нормами адміністративного права, а її реалізація спрямована на вирішення державного завдання здійснення протидії фінансовим правопорушенням як основного виду діяльності або додаткових видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням протидії, при здійсненні інших державних завдань;

– адміністративно-правова діяльність щодо протидії має цілеспрямований, підзаконний, юридично-владний характер, є суворо регламентованою законодавством і пов'язана, в тому числі, із застосування відповідних адміністративно-правових заходів і засобів протидії;

– діяльність щодо адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням здійснюється на усіх управлінських рівнях (вищому, центральному, регіональному), що дозволяє розглядати її у системному значенні;

– суб'єкти адміністративно-правової протидії мають право в односторонньому порядку приймати рішення, які є обов'язковими для виконання тими, на кого спрямовані, що визначає наявність юридичної форми, змісту та процедури прийняття таких рішень.

Такий підхід до визначення суб'єкта адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням дозволяє «звучити», конкретизувати коло суб'єктів, оминаючи уведення до нього Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, враховуючи відсутність наділення їх відповідною компетенцією, хоча, на думку деяких дослідників (зокрема, О.В. Заяць), перелічені вищі органи державної влади мають бути віднесені до «суб'єктів протидії правопорушенням у фінансовій сфері» [1, с. 6]. Крім того, логічно видається пропозиція щодо систематизації суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням за ознакою обсягу компетенції на дві великі групи: основні (або провідні, або головні) та додаткові (або доповнюючі, або супроводжуючі, або супутні). До основних (або провідних, або головних) доцільно віднести державні органи, спеціально створені задля здійснення протидії або найширше коло повноважень яких стосується реалізації цієї функції. При цьому слід мати на увазі, що мова йде саме про адміністративно-правову протидію. Відповідно – додаткові (або доповнюючі, або супроводжуючі, або супутні) – державні органи, компетенція яких щодо здійснення протидії фінансовим правопорушенням реалізується у межах виконання інших завдань і функцій.

На перший погляд така систематизація вдається цілком доречною. Однак, врахування наступних фактів дозволяє зробити припущення про розширення кола суб'єктів адміністративно-правової протидії шляхом включення до нього тих, компетенція яких дотична (а не є додатковою чи супроводжувальною, або супутньою) до діяльності щодо протидії фінансовим правопорушенням. Серед таких фактів слід вказати, насамперед, відсутність у чинному законодавстві окремої норми, якою закріплено поняття фінансового правопорушення, проте ч.2 ст.6 Конституції України чітко закріплено вимогу здійснювати повноваження органами законодавчої, виконавчої та судової влади у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України [6]. До того ж наявні різні наукові погляди щодо праворозуміння фінансового правопорушення (так, Л.Г. Уртаєва наводить визначення О.П. Гетьманець, В.П. Нагребельного та формулює відповідне авторське поняття [2] та інші). Наприклад, О.В. Заяць пропонує виділяти серед правопорушень у фінансовій сфері за ознакою ступеня суспільної небезпеки та заподіяної шкоди, крім фінансових правопорушень, ще й кримінальні правопорушення або злочини, адміністративні правопорушення, цивільно-правові правопорушення, дисциплінарні правопорушення [1, с.9]. Такий підхід дозволив розширити коло суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням та включити до нього, зокрема – Пенсійний фонд України, Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку, Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [1, с.12].

Включення до адміністративно-правових відносин щодо протидії фінансовим правопорушенням тих, які стосуються організації протидії, контролю і моніторингу дотримання фінансової дисципліни, а також застосування заходів адміністративної та фінансової відповідальності дозволяє обмежити коло суб'єктів тими, призначення яких – здійснювати протидію фінансовим правопорушенням у межах виділених відносин. При цьому включення до кола суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням державних або консультативно-дорадчих органів, призначення яких стосується створення умов щодо здійснення протидії навряд чи доцільно, виходячи із обгрунтованого підходу до визначення предмету відповідної діяльності.

При здійсненні систематизації суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням необхідно врахувати наявність компетенції інформаційно-аналітичного характеру у фінансовій сфері, якою наділені суб'єкти протидії і яка реалізується у межах функцій контролю і моніторингу.

Висновки. Виділені ознаки дозволяють сформулювати визначення суб'єкта адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням як організаційного утворення або структурно відокремленого у межах організаційного утворення підрозділу, які наділені компетенцією державно-владного змісту, реалізація якої здійснюється у межах виконання визначених законодавством основних або супутніх завдань щодо виявлення та припинення порушень фінансової дисципліни, притягнення винних до адміністративної відповідальності, а також встановлення причин та умов вчинення протиправних дій у фінансовій сфері.

Враховуючи вищезазначене, можна запропонувати виділення суб'єктів адміністративно-правової протидії фінансовим правопорушенням за критерієм виконуваних адміністративно-правових функцій, зокрема щодо:

- контролю, нагляду і моніторингу;
- застосування адміністративних юрисдикційних повноважень;
- організації протидії, у тому числі – шляхом інформаційної взаємодії.

Перспективною сферою подальших досліджень є окремі питання розмежування компетенції суб'єктів здійснення вказаних функцій.

Список використаних джерел

1. Заяць О.С. Адміністративно-правові засади протидії правопорушенням у фінансовій сфері: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права». Львів, 2017. 22 с.
2. Уртаєва Л.Г. Видова градація фінансових правопорушень у законодавстві України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 102-107. URL: <http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/issue-1-2023> (дата звернення 18.06.2024).
3. Уткіна М.С. Адміністративно-правові засади здійснення фінансового моніторингу в Україні: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.07. Сумський державний університет. Суми, 2024. 37 с.
4. Митне право: підручник / за заг. ред. О.П. Рябенко, Л.М. Дорофєєвої. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 548 с.
5. Адміністративне право: підручник / Ю.П. Битяк (кер.авт.кол.), І.М. Балакарева, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю.П. Битяка. Х.: Право, 2020. 392 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України офіційне видання від 01.10.2010 — 2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск /, стор. 15, стаття 2598.
7. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т.19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац.акад.прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид.ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
8. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 13. Ст. 110.
9. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 23. Ст. 197.
10. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання. К.: Абрис, 2002. 742с.
11. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.
12. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац.акад.прав.наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид.ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
13. Санжарук Т.О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 91–95.
14. Кузьменко О.В. Курс адміністративного процесу: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 350 с.